

MIRO BARJAMOVIC (Filozofski fakultet, Aarhus, Danska)

MODALNOST JEZIČNOG ISKAZA KAO »ODNOS«. NEKOLIKO KRITIČKIH NAPOMENA (na primjerima iz Krležine proze)

Gramatičko određenje modalnosti kao »odnosa« kazivaoca prema sadržaju iskaza i/ili sadržaja iskaza prema stvarnosti, premda se čini sasvim prihvatljivim, opterećeno je brojnim slabostima. Ono, na primjer, zapostavlja razliku između »iskaza« i »rečenice« i ne vodi računa o govornoj pragmatiki. Upotrebne vrijednosti iskaza suviše su raznovrsne da bi se mogle svesti na tradicionalna shvaćanja rečenice, shvaćanja koja se zasnivaju na aristotelsko-kantističkim idejama o modalnosti i psihološki inspiriranim lingvističkim istraživanjima 19. i početka 20. st. (Wundt, Steinthal, Paul, Potebnja, Bühler). U traženju adekvatnijeg rješenja problema modalnosti svakako bi trebalo voditi računa o rezultatima lingvističke filozofije, transformacijske i topic-comment-gramatike, no prije svega o rezultatima opće teorije komunikacije, lingvističke pragmatike i lingvistilistike.

0. Modalnost jezičnog iskaza često se određuje kao »odnos«: 1) odnos kazivaoca prema sadržaju iskaza i/ili 2) odnos sadržaja iskaza prema stvarnosti. Na prvi pogled to se shvaćanje čini sasvim prihvatljivim. No teškoće su ipak brojne. Na neke od njih želio bih ukratko upozoriti u ovom radu. Primjeri za ilustraciju uzeti su iz proznih djela M. Krleže.¹

1. Pođimo odmah tragom jednog 'modela'. U svojem pregledu sintakse ruskoga jezika M. Kubik govori o »odnosu kazivaoca prema iskazanoj misli« i na toj osnovici dijeli rečenice na četiri skupine: a) »izjavnim rečenicama« nešto se tvrdi, b) »upitnim rečenicama« nešto se pita, c) »poticajnim rečenicama« sugovornika se na nešto potiče i d) »željnim rečenicama« izražava se neka želja; govoreći nešto kasnije

¹ Stilistička problematika obrađena u ovom tekstu sadržajno se donekle nastavlja na moj rad o stilskom izrazu M. Krleže »Der Satz in der Prosa Krležas. Versuch einer syntaktisch-stilistischen Analyse«, *Svantevit*, II/1, 1976, pp. 14—40.

o »odnosu sadržaja iskaza prema stvarnosti«, Kubík kaže kako se bit toga odnosa sastoji u tome da se »...ono što se rečenicom iskazuje kazivaocu čini realnim, vjerojatnim, nužnim, mogućim, nemogućim, sumnjivim i sl.« (Kubík: 1973, pp. 76, 81).

Kubíkovo shvaćanje modalnosti kao »odnosa« reprezentativno je za velik dio starijih i novijih sintaktičkih pregleda i sličnih radova s područja slavenskih i drugih jezika. Reprezentativno napose po dvjema svojim sadržajnim elementima: 1) Tu je rečenica *misao*. Po tome ono se oslanja na gramatičku tradiciju inspiriranu aristotelovsko-kantovskim logičkim analizama rečenica-sudova kao misli o stvarnom, nužnom, mogućem i sl. 2) Kubíkovo shvaćanje također polazi od *psihološki* zasnovane koncepcije modalnosti, gdje je rečenica izraz različitih sadržaja svijesti (Wundt, Paul, Steintal, Bühler i dr.). To se jezične kategorije kao indikativ/kondicional, imperativ/optativ dovode u vezu sa psihološkim kategorijama kao neposredna spoznaja (npr. percepcija)/posredna spoznaja (npr. predodžba), neposredno ispoljena volja (npr. zapovijed)/posredno ispoljena volja (npr. želja).

Na nedostatke logičko-psiholoških tumačenja modalnosti upozorili su, između ostalih, anglosaksonski filozofi govornih činova (*speech acts*).² Jedna je od njihovih osnovnih teza da svi jezični iskazi nisu konstativni (*constative utterances/constatives*), već da postoje i takvi koji su isključivo uvjetovani potrebom vršenja neke konkretne radnje. To su tzv. performativni iskazi (*performative utterances/performatives*). Njima se ništa ne tvrdi niti poriče (te prema tome nisu podložni logičkoj analizi istinitosti) — njima se *nešto čini*. Obično se performativima smatraju zapovijed (*Naređujem ti da...*), klađenje (*Kladim se da...*), ceremonija krštenja (*Nazivam ovaj brod Kraljica Elizabeta*) i sl. Specifičnim performativom može se, po mojemu mišljenju, smatrati i primjer koji nalazimo u slijedećem odlomku iz Krležina romana *Na rubu pameti*:³

- (1₁) Kad bi tuđa glupost bila neugodna kao naša vlastita zubobolja, to bi se još moglo objasniti: gnjili zubi truju raspoloženje, od zubobolje ne može se spavati. *Ali ovako?*

Prema Kubíkovoј klasifikaciji upitni iskaz »Ali ovako?« treba, vjerojatno, svrstati među upitne rečenice, i to u grupu tzv. retoričkih pitanja. No tu je riječ o posve drugom tipu iskaza. Intonacija je upitna, ali iskazom se ne izriče ni »konstatacija suprotnog«, niti »pitanje koje ne zahtijeva odgovor« (p. 78). Njime se nešto čini. A to nešto moglo bi se

² Usp. J. L. Austinove pionirske radove na tom području u *Philosophical Papers*, London/Oxford/New York 1970, te njegovo kapitalno djelo *How to Things With Words*, New York 1973. Na govornim je činovima svoju filozofiju jezika koncipirao i J. R. Searl, autor poznate knjige *Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language*, Cambridge 1969.

³ Svi citirani primjeri uzeti su iz *Sabranih djela Miroslava Krleža*, Zagreb: Zora (u izlaženju).

nazvati realiziranjem specifične vrste govorne pauze, tj. kazivaocu potrebnog komunikativnog 'zastoja' u prikupljanju argumenata uoči nastavljanja dijaloga. U retoričkim pitanja 'odgovor' je poznat (ili se može naslutiti), te stoga nije ni potreban. U citiranom primjeru, međutim, sugovornik je u potpunoj neizvjesnosti. Otuda i nastavak (zamišljenog) razgovora u Krležinu romanu i ima oblik novog, direktnog pitanja (iza kojeg slijedi objašnjenje, odn. detaljnije iznošenje argumenata):

(1₂) [...] Ali ovako?

— Kako »ovako«?

— Pa ovako: sve je u životu podređeno dubljim zakonima prirode, što ih nauka u posljednje vrijeme zove »prirodnim zakonima«: . . .

U svakodnevnom govoru sličnih je 'zastajkivanja' mnogo. Kako onih s uzlaznom intonacijom, tako i onih sa silaznom, npr. *Što sam (ono) htio reći?* — *Mislim . . .* — *I tako (onda) . . .* i sl. Istu vrstu stanke nalazimo u ponovljenim pitanjima, kad npr. jedan od sudionika razgovora ponavlja postavljeno mu pitanje kako bi dobio na vremenu i tako uspješnije koncipirao odgovor (to se napose odnosi na situaciju, kad je osoba kojoj je pitanje upućeno zbunjena ili nespriprema da odmah odgovori).

Navedimo sada nekoliko odlomaka iz »Kraljevske ugarske domobranske novele«:

(2) Što? Ne znaš? Kriste, Marijo i svi sveci božji! Ti ne znaš koji si roj?

Tko je to »ja sam«? Zar ja moram da vas prepoznam po glasu? »Ja sam«! Hoću da znadem tko je, a ne »ja sam«! Zar se tako govori sa šefom satnije?

Aha! To ste vi! Bubnjić! Naravno! nije ni čudo! Čovječe! U vašem vodu imade jedan čarkar, koji ne zna, kojem roju pripada! Znete li vi što to znači!

Tako? U smjeru Jankomira? Ta to je smjer Jarun! Vi idete na Savu, a ne na Jankomir! A vi ćete ovako šetati na 1500 koraka pred neprijateljem, i on ne će pucati? Mislite? Je li? Zar mislite, da ću Čerkezi glupi kao Zagorci? Ovi lugari španciraju na misu! Ne znaju udjelbu! Ne znaju kamo idu!

Ove »rečenice« nije lako uklopiti u spomenutu Kubíkovu podjelu. Teškoće su velike, a u čemu je njihova bit, može se zaključiti iz slijedećeg odlomka J. B. Hofmannove knjige *Lateinische Umgangssprache*: [...] Einen völlig uninteressierten Aussagesatz gibt es für den Sprechenden in der lebendigen Rede kaum; der Ausruf knüpft unmittelbar an die konkrete Wirklichkeit, an die vorliegende oder dem Redenden vor-schwebende Situation an und bringt die seelischen Stimmungen des

Sprechenden, Verwunderung, Spott, Ironie, lebhaftes Pathos usw. zum Ausdruck. [...] Neben dem grammatikalisierten, eine unmittelbare Antwort erheischenden Fragesatz mit der normalen Fragebetonung als seinem logischen Symbol dient die Tonbewegung der Frage, ev. gemischt mit der Intonation des Aufrufs, viel häufiger dem Ausdruck der verschiedensten affektischen Unterströmungen im Bewusstsein des Redenden, die sich vor allem in der Linie des Bedauerns, der Ungeduld, des Unwillens, der Überraschung bewegen. Die alte Grammatik spricht hier ganz missglückt von 'rhetorischen' Fragen...« (Hofmann: 1951, pp. 64, 66). Hofmannov odgovor na dilemu oko klasificiranja takvih iskaza ne izlazi, međutim, iz okvira tradicionalnih shvaćanja o »eksklamativnim» i sličnim »rečenicama«.

2. Oni koji govore o modalnosti iskaza kao odnosu između njegova sadržaja i stvarnosti obično se služe pojmovima modalne logike, tj. izrazima kao »mogućnost«, »nemogućnost«, »realnost«, »irealnost«, »nužnost«, »vjerojatnost« i njima sličnim. Zatim kažu da se ti odnosi u rečenici obično ostvaruju oblicima glagolskog načina, modalnim glagolima i riječcama, leksemima tipa »vjerojatno«, »nesumnjivo«, »možda«, »očigledno«, te sintaktičkim sredstvima. U tom ću se odjeljku ukratko osvrnuti na jedan specifičan sintaktički fenomen.

U hrvatskosrpskom jeziku mogu se modalne nijanse izražavati različitim sintaktičkim sredstvima. Među najmanje istraženima spada red riječi, odnosno njegova osobita konstelacija. Međutim, odmah valja istaknuti da većina gramatičara posebnu, tj. ekspresivnu upotrebu reda riječi ne smatra domenom gramatike, već lingvostilistike (premda priznaju da se na planu rečenične sintakse gramatika i stilistika često isprepleću). Gramatičku analizu rečenice možda je i moguće vršiti bez stilistike. Sa semantičkom analizom, međutim, stvari stoje drugačije.

Uzmimo, na primjer, slučaj gdje kazivalac želi izraziti svoju sumnju ili neuvjerenost u istinitost 'stvarnosti' koja je u iskazu sadržana. U Krležinu opusu nalazimo mnogo primjera gdje su takvi i slični stavovi izraženi tehnikom inverzije u 'normalnom' (običnom, najčešćem) redu riječi u rečenici. U eseju »Dragutin Domjanić« nalazimo ovu rečenicu (nezavisna s dvije zavisne):

- (3) Koji su to zapravo »ideali«, koji su na našen (i njihovom) *nebu sjali*, to — *nažalost* — ni jednom pjesniku te periode »pregaranja« i »tuge« nije pošlo za rukom objasniti...

Inverzijom predikata *sjali su* u odnosnoj rečenici (koja je rečeničnom inverzijom došla, zajedno s upitnom, ispred glavne rečenice kako bi njihov sadržaj bio istaknut), Krleža nas posredno ali nedvosmisleno upućuje na to da »ideali« iz prethodno citirane Domjanićeve pjesme i slični pjesnički ideali uopće, to, tj. ideali, niti jesu niti su ikada bili. Služeći se, naime, onim tipom inverzije koji je karakterističan

za pjesnički jezik škole kojoj je Domjanić pripadao (a iz konteksta eseja saznajemo da je Krležin odnos prema tom pjesništvu negativan), pisac nas motivira da smisao citiranog mjesta shvatimo upravo onako kako bi on to htio, naime da s nevjericom prihvatimo 'činjenicu' da je tu zaista bila riječ o idealima. S druge pak strane, modalni stav leksički izražen prilogom *nažalost* ima u rečenici ironičan sadržaj, pa je *nažalost* tako izgubilo svoje 'pravo' značenje. Sve to upućuje nas na zaključak da je za pravilno razumijevanje sadržaja te tročlane rečenice (njezine 'poruke') stilistička analiza neophodna. Bez nje bismo rečenicu mogli shvatiti 'onako kako smo je pročitali', tj. *nažalost* bi zaista bilo *nažalost*, a spomenuti pjesnički »ideali« zaista bi bili *ideali* (isto kao što bi »pregaranje« i »tuga« zaista bili *pregaranje* i *tuga*).

Na kraju ovog odjeljka htio bih upozoriti na jednu 'tipično stilističku stvar'. Nadam se da mi gramatičari zbog toga neće suviše zamjeriti. Riječ je o tzv. tehničkim miješanjima stilova. Funkcija tog umjetničkog postupka može biti različita. U primjeru koji ću navesti miješanjem stilova pisac želi izraziti vlastitu sumnju u mogućnost i opravdanost prihvaćanja onoga što čini sadržaj njegova izlaganja, ili točnije: on nas motivira da posumnjamo u vjerodostojnost onog prikaza 'činjenica o stvarnosti' za koji bi se na prvi pogled moglo zaključiti da je 'njegov'. Krležina novela »Bitka kod Bistrice Lesne« počinje slijedećim uvodom:

- (4) Ova historija jednog detalja bitke kod Bistrice Lesne napisana je u počast pokojnoga gospodina desetnika Peseka Mate i šestorice mrtvih domobrana drugoga bataljona druge satnije, i to: Trdaka Vida, Blažeka Franje, Lodorca Štefa, Peseka Imbre i Križa Matije, koji su svi pali kod junačke navale na kotu broj trista trinaest, prolivši tako svoju kraljevsku ugarsku domobranksku krv u slavu hiljadugodišnjega kraljevstva Sent Ištvana, u smislu Madžarsko-hrvatske nagodbe od 1868. Počivali u miru!

Stil je tih redaka administrativni (službeni) stil vojnih, (vojno)povijesnih i sličnih izvještaja onoga vremena. U kontekstu novele citirani odlomak ima specifičnu stilsku funkciju indirektnog iznošenja piščeva vlastitog stava prema spomenutoj »historiji« (koja je sve drugo samo ne »historijska«), prema sudbini Peseka Mate i njegovih domobrana palih kod »junačke navale« (koja — kako kasnije doznajemo — i nije bila tako »junačka«), no prije svega prema samom ratu, njegovoj tragičnosti, surovosti, besmislenosti. U tom je ratu hrvatski vojnik bio »najjeftiniji kanonfuter za tuđinske topove«, njime bezobzirno manipuliraju »u smislu Madžarsko-hrvatske nadodbe od godine 1868« i njegova tragična sudbina, njegov bezizlizan i apsurdan položaj, piscu su prirasli za srce. O tome, na kojoj strani leže Krležine simpatije i za

koju se on »historiju« opredjeljuje, nema nikakve sumnje. Sve to pisac na vrlo efektan i izražajan način iznosi u citiranom odlomku. Služeći se suhoparnim i bezličnim stilom službenih akata i izvještaja i prihvaćajući (tobože) i sam 'službeni pogled' na događaje o kojima namjerava pisati, Krlježa se od njega — i u tome je bit njegova stilskog zahvata — odlučno i nedvosmisleno distancira.

4. U spomenutoj knjizi *How to Do Things with Words* J. L. Austin na jednom mjestu kaže: »Doubtless, too, both grammarians and philosophers have been aware that it is by no means easy to distinguish even questions, commands, and so on from statements by means of the few and jejune grammatical marks available, such as word order, mood, and the like: though perhaps it has not been usual to dwell on the difficulties which this fact obviously raises. For how do we decide which is which? What are the limits and definitions of each?« (Austin: 1973, pp. 1—2). Svatko tko se bavio jezičnom problematikom mora se složiti s Austinovim riječima, jer odrediti komunikativno-sadržajnu funkciju iskaza i gramatičku strukturu, koja odgovara njegovim specifičnim upotrebnim vrijednostima, zaista je složen zadatak. Kao što sam na početku teksta istaknuo, osnovni poticaj za njegovo pisanje upravo je bila svijest o tim poteškoćama i namjera da pridonosem njihovu pobližem upoznavanju. Pri tome sam se isključivo zadržao na nagovještavanju, upozoravajući na izvjesna problematska žarišta kojima je potrebno posvetiti dužnu pažnju. No osvrnimo se još jednom ukratko na osnovne točke moga izlaganja:

1) U prvom primjeru vidjeli smo da upitna intonacija iskaza nije ujedno i indikator njegove upitne *funkcije*. Kako riješiti problem takvih i sličnih iskaza? Mnogi lingvisti to uopće i ne pokušavaju, jer analizu takvih iskaza ne smatraju domenom gramatike. Sumnju u to da je pitanje takvih iskaza gramatičko pitanje izražava npr. R. D. Huddleston kad, govoreći o distinkciji »rhetorical/non-rhetorical questions«, kaže: »But I'm not sure how far the rhetorical/non-rhetorical distinction belongs in a grammar of competence, for it raises the difficult problem of 'conduciveness'« (Huddleston: 1971, p. 10). On se poziva na D. L. Bolingera koji o tom problemu tvrdi: »The devices for creating a conducive or leading Q(uestion), one that shows that given answer is expected or desired, are intonational, gestual, and verbal. [...] few are determinate enough to make a Q unambiguously conducive without the support of one or more others« (Bolinger: 1957, p. 97).

2) U drugom primjeru nalazimo sličan problem, naime pitanje određenja komunikativne prirode i gramatičke strukture iskaza »eksklamativnog«, »interogativnog«, »imperativnog« tipa. U analizama tih »rečenica« dosad su nalažena različita i često proturječna rješenja. Naročito je složeno pitanje kako razgraničiti neke tipove upitnih (ili pseudoupitnih) i eksklamativnih iskaza. Navedimo nekoliko primjera. P. Jørgensen (1974, p. 201) u udžbeniku njemačke gramatike navodi reče-

nicu *Ist das Wetter nicht herrlich?* kao »uzvik« (*udraab*), dok gotovo istu rečenicu *Ist das Wetter heute nich herrlich?* L. Wittgenstein (1969, p. 229) naziva retoričkim pitanjem. Znatne razlike u podjeli rečenica prema modalnosti ili »sadržaju« nalazimo npr. između K. Mikkelsena (1975), R. Quirka i S. Greenbauma (1975), M. Stevanovića (1969), A. M. Peškovskoga (1938) i dr. Neke od primjera za »eksklamativna pitanja« kod Quirka i Greenbauma, u Stevanovićevoj sintaksi nalazimo svrstane među retorička pitanja; upitne rečenice koje G. N. Leech (1969, p. 184) smatra retoričkim pitanjima, Stevanović (pp. 6—17) smatra pravim pitanjima (tu je, naravno, riječ o sličnosti ili bliskosti primjera, a ne njihovoj identičnosti).

3) Svrha je posljednjeg primjera isključivo bila da nas navede na razmišljanje. Riječ je o definiciji modalnosti koja je citirana na početku teksta i za koju sam rekao da je veoma česta u gramatičkim udžbenicima, sintaktičkim pregledima i sličnim radovima. Ta je definicija, po mojem mišljenju, preširoka i stoga neprecizna. Ona, na primjer, potcjenjuje vrlo važnu činjenicu da se spomenuti »odnosi« kazivaoca prema sadržaju izreke i sadržaja izreke prema stvarnosti mogu izraziti bitno različitim jezičnim sredstvima, od kojih neki nisu uključeni u 'tradicionalno' shvaćanje modalnosti. Za bolje razumijevanje modalnosti od velikog značenja mogu biti dosadašnji rezultati lingvostilistike, pa bi gramatičari morali o njima više voditi računa.

Shvaćanje modalnosti kao »odnosa« valja uzeti s rezervom. Mnogi ga lingvisti odbacuju potpuno ili djelomice. Ono je, čini se, kako izraz dosadašnjih značajnih rezultata na planu istraživanja rečenične sintakse i semantike tako i izraz krupnih poteškoća na koje su ta istraživanja nailazila. Ona su još uvijek prisutna i svojom nas prisutnošću motiviraju na nove napore u smjeru njihova prevladavanja.

LITERATURA

- Austin, J. L. (1973), *How to Do Things with Words*, New York: Oxford University Press.
- Bolinger, D. L. (1957), *Interrogative Structures of American English*, Alabama: University Press (Publications of the American Dialect Society).
- Hofmann, J. B. (1951), *Lateinische Umgangssprache*, Heidelberg: Carl Winter — Universitätsverlag.
- Huddleston, R. D. (1974): *The Sentence in Written English. A Syntactic Study Based on an Analysis of Scientific Texts*, Cambridge: University Press.
- Jørgensen, P. (1974), *Tysk grammatik: III*, København: G. E. C. Gads Forlag.
- Kubík, M. (1973), *Синтаксис русского языка*, Praha: Státní pedagogický nakladatelství.
- Leech, G. N. (1969), *A Linguistic Guide to English Poetry*, London: Longman.
- Mikkelsen, Kr. (1975), *Dansk ordføjningslaere*, København: Hans Reitzels Forlag (reprint).

- Лешковский, А. М. (1938), *Русский синтаксис в научном освещении*, Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство.
- Quirk, R. - Greenbaum, S. (1975), *A Universal Grammar of English*, London: Longman.
- Stevanović, M. (1969), *Savremeni srpskohrvatski jezik: II (Sintaksa)*, Beograd: Naučna knjiga.
- Wittgenstein, L. (1969), *Schriften von L. Wittgenstein. Band 1: Philosophische Untersuchungen*, Frankfurt a. M.: Suhrkamp Verlag.

РЕЗЮМЕ

МОДАЛЬНОСТЬ ЯЗЫКОВОГО ВЫСКАЗЫВАНИЯ КАК «ОТНОШЕНИЕ» (на примерах взятых из прозы Крлежи)

Определение модальности предложения как «отношения (отношения говорящего к высказыванию и/или отношения высказывания к действительности) не является достаточно строгим определением этой грамматической категории. Оно, например, не обосновано на ясном разграничении "высказывания" (utterance) и "предложения" (sentence) и пренебрегает значением речевой прагматики. Формы речевой деятельности слишком сложны, чтобы их возможно было объяснить путем традиционных идей о "суждении", о "вопросительных", "побудительных", восклицательных предложениях", идей о "реальном", "вероятном", "необходимом" и т. п. В разработке более адекватной 'модели интернации' категории модальности следует принять во внимание как результаты современной лингвистической философии, теории трансформационной грамматики и теории т. п. "актуального членения предложений", так и — прежде всего — результаты общей теории коммуникации, лингвистической прагматики и лингвистилистики.